सप्तमः पाठः

अलङ्काराः

'**अलङ्काररहिता विधवेव सरस्वती**' इति अग्निपुराणवचनानुसारमलङ्कारस्य महत्त्वं स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते। यद्यपि काव्येऽलङ्काराणां बाह्यशोभाधायकरूपेणैव प्रतिष्ठा वर्तते किन्त्वेतत्तु स्वीकरणीयमेव यज्जीवने यथा वस्त्रादीनाम् आभूषणानाञ्च महत्त्वं वर्तते तथैव काव्ये अलङ्काराणाम् अपि महत्त्वं वर्तते। अत्र पद्यमिदं सार्थकं प्रतीयते–

वासः प्रधानं खलु योग्यताया,
वासोविहीनं विजहाति लक्ष्मीः।।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ तनूजां,
दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः।।

एवमेव भाषान्तरगुम्फितम् एतदुदाहरणमपि काव्येऽलङ्काराणां महत्त्वं समुद्घोषयति–

यदपि सुजाति सुलच्छना सुबरन सरस सुवृत्त।
भूषन बिन न बिराजई कविता वनिता मित्त।।

अलङ्कारशास्त्रस्य प्रथमाचार्यरूपेण प्रतिष्ठितस्य भामहस्य कथनमपि एतदेव समर्थयति –**न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्।** तन्मतेऽलङ्कारविहीनं काव्यमपि न शोभते।

अलङ्कारस्य स्वरूपम् अलङ्कारशास्त्रञ्च–

प्रचलितभाषायां शोभावर्धकवस्तुनः कृतेऽलङ्कारशब्दस्य प्रयोगः क्रियते। तत्र काव्यस्य शोभावर्धकं तत्त्वम् अलङ्कारं कथयन्ति काव्यज्ञाः। यथोक्तं काव्यादर्शे आचार्यदण्डिना–

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते।

अलम्पूर्वकात् 'कृ' धातोः '**अलङ्क्रियतेऽनेनाथवाऽलङ्करोतीति**' व्युत्पत्त्या करणेऽथवा भावे घञ्–प्रत्यये कृते सति अलङ्कारपदं निष्पन्नं भवति। अर्थाद् येन पदार्थेन तत्त्वेन वा किञ्चिद् वस्तु सुशोभितं भवत्यथवा तस्य सौन्दर्ये वृद्धिर्भवति स पदार्थः अलङ्कार इत्युच्यते।

काव्यगतसौन्दर्यस्य समीक्षकं शास्त्रम् अलङ्कारशास्त्रम् इति कथ्यते। काव्यशास्त्राचार्या अलङ्कारशब्दस्य प्रयोगं व्यापकेऽर्थेऽकुर्वन्। तदनुसारम् अलङ्कारशास्त्रमद्यतनसाहित्यशास्त्रस्य पर्यायत्वेन ज्ञायते। सर्वप्रथमम् आचार्यो वामनः अलङ्कारशब्दस्य व्यापकतां प्रतिपादयन्नाह–

'**काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्। सौन्दर्यमलङ्कारः।**'

अर्थात् काव्ये अलङ्कारस्य महत्त्वं भवति सौन्दर्यमेव च अलङ्कारः अस्ति। वस्तुतः सौन्दर्यबोधस्य समग्रा दृष्टिरेव अलङ्कारपदवाच्या भवति। कस्यचित् केनचित् सह समानताप्रदर्शनमेव अलङ्कारपदभाक् न भवत्यपितु सर्वे अलङ्काराः हृदयाह्लादकत्वेन काव्यशोभावर्धकाः सन्तः अलङ्काररूपेण मान्या भवन्ति। यथा 'गोसदृशो गवयः' इति कथनमात्रेण उपमालङ्कारो न भवति। यावदुपमानोपमेययोः सादृश्यलक्ष्मीर्न उल्लसति वर्णने तावद् उपमालङ्कारो न स्वीक्रियते। वस्तुतः सर्वेषाम् अलङ्काराणां मूले सौन्दर्यमेव विद्यते। प्राचीनाचार्यैः सौन्दर्यमेवालङ्काररूपेण स्वीकृतम्, अलङ्काराणां च काव्ये प्राधान्यादेव साहित्यशास्त्रस्य प्राचीनं नाम अलङ्कारशास्त्रम् इति अङ्गीकृतम्।

उत्तरवर्त्तिकाले '**काव्यास्यात्मा ध्वनि**' रिति सिद्धान्तः सर्वमान्यः अभवत्। तदा रसः अलङ्कार्यः अलङ्कारश्च

तत्शोभावर्धकरूपेण स्वीकृत: काव्यज्ञै:। अत एव '**अलङ्कृति: अलङ्कार:**' इति व्युत्पत्तिस्थाने '**अलङ्क्रियते अनेने**' ति अलङ्कार: इति व्युत्पत्ति: प्रचलिता सञ्जाता। अनेनार्थेन '**काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते।**' इति लक्षणं संगतं भवति।

अलङ्काराणां प्राचीनता महत्त्वञ्चानेनैव सिध्यति यत् प्राचीनतमे वैदिकसाहित्ये अन्यसाहित्येष्वपि च अलङ्काराणां संस्थिति: दृश्यते। अलङ्कारशास्त्रस्य प्रारम्भ: कुत: अभवदिति निश्चितरूपेण तु वक्तुं न शक्यते किन्तु वेदाङ्गभूतयो: निरुक्तव्याकरणयो: उपमा-उपमान-उपमेय-सामान्यवचनादि-शब्दा: प्रसिद्धिं प्राप्तवन्त आसन् इति अलङ्कारशब्दस्य प्राचीनतां परिचेतुम् अलम्।

अत्र अलङ्कारशास्त्रस्य (साहित्यशास्त्रस्य) केषाञ्चन प्रसिद्धाचार्याणां तन्निर्मितालङ्कारग्रन्थानां च सूचीप्रदर्शनं प्रासङ्गिकतां भजते। केचन प्रसिद्धा आलङ्कारिका आचार्या तन्निर्मितग्रन्थाश्च निम्नलिखिता: सन्ति-

आचार्य:	**समय:**	**ग्रन्थ:**
१.भामह:	(षष्ठी शताब्दी ई.)	काव्यालङ्कार:
२.दण्डी	(अष्टमी शताब्दी ई.)	काव्यादर्श:
३.उद्भट:	(७७९ ई त: ८१३ ई. यावत्)	काव्यालङ्कारसारसंग्रह:
४.वामन:	(नवमी शताब्दी ई.)	काव्यालङ्कारसूत्राणि
५.रुद्रट:	(नवमी शताब्दी ई.)	काव्यालङ्कार:
६.भोजराज:	(एकादश-शताब्दी)	सरस्वतीकण्ठाभरणम्
७.मम्मट:	(एकादश-शताब्द्या उत्तरार्द्ध:)	काव्यप्रकाश:
८.राजानकरुय्यक:	(द्वादश-शताब्दी)	अलङ्कारसर्वस्वम्
९.हेमचन्द्र:	(द्वादश-शताब्दी)	काव्यानुशासनम्
१०.शोभाकरमिश्र:	(द्वादश-शताब्दी)	अलङ्कार-रत्नाकर:
११.वाग्भट:	(द्वादश-शताब्दी ई.)	वाग्भटालङ्कार:
१२.जयदेव:	(त्रयोदश-शताब्दी ई.)	चन्द्रालोक:
१३.विद्याधर:	(त्रयोदश-चतुर्दश-शताब्दी)	एकावली
१४.विश्वनाथ:	(चतुर्दश-शताब्दी)	साहित्यदर्पण:
१५.अप्पयदीक्षित:	(षोडश-सप्तदश-शताब्दी)	कुवलयानन्द:
१६.पण्डितराजजगन्नाथ:	(सप्तदश-शताब्दी)	रसगङ्गाधर:
१७.विश्वेश्वरपण्डित:	(अष्टादश-शताब्द्या:-पूर्वार्द्ध:)	अलङ्कारकौस्तुभम्

यद्यपि काव्यात्मरूपेण अलङ्काराणां महत्त्वं स्वीकर्तुं न शक्यते, तथापि शब्दार्थशरीरस्य बाह्यसौन्दर्यं वर्धयन्त एते रसादीन् अपि पोषयन्ति। यथा सकलगुणसमन्वित: अपि मानवो निर्वसनो न शोभते, तथैव अलङ्काररहीनं काव्यमपि न शोभते। अलङ्काराणां काव्यशोभा-कर्तृत्वधर्मस्वीकरणे नास्ति वैमत्यम्।

अलङ्काराणां वर्गीकरणम्- 'शब्दार्थौ काव्यमिति' कथयद्भि: साहित्याचार्यै: शब्दार्थयो: सम्मिलितस्वरूपमेव काव्यत्वेन अङ्गीकृतम् अत: अलङ्काराणां वर्गीकरणमपि मुख्यतया द्विविधं क्रियते- १. शब्दालङ्कार: २. अर्थालङ्कारश्च। तत्र-

१. शब्दालङ्कार:- यत्र शब्देन अलङ्कारस्थिति: भवति तत्र शब्दालङ्कारो भवति। यथोक्तम्- शब्दपरिवर्तनासहत्वे शब्दालङ्कार:। अर्थाद् यत्र शब्दपरिवर्तनेन अलङ्कारो लुप्तो भवति तत्र शब्दालङ्कारो भवति, यतो हि अस्य शब्दनिष्ठता भवति।

शब्दालङ्काराणां सङ्ख्या षड् विद्यते- १. अनुप्रासः २. यमकम् ३. श्लेषः ४. वक्रोक्तिः ५.पुनरुक्तवदाभासः ६.चित्रालङ्कारः।

२. अर्थालङ्कारः- अर्थाश्रितोऽलङ्कारः अर्थालङ्कारः कथ्यते। पर्यायशब्दप्रयोगेऽपि यत्र अलङ्कारस्थितिः अक्षुण्णा तिष्ठति तत्रार्थालङ्कारो भवति। यथोक्तम्- **शब्दपरिवर्तनसहत्वेऽर्थालङ्कारः।**

अर्थालङ्काराणां वर्गीकरणं बहुधा क्रियते। रूपकोपमाप्रमुखा अर्थालङ्काराः शतमतिक्रामन्ति। कुवलयानन्दकारेणाप्पयदीक्षितेन ११३ अलङ्कारा वर्णिताः। अत्रावधेयं यत् श्लेष उभयालङ्कारत्वेन गण्यते। अस्य द्वौ भेदौ साहित्ये प्राप्येते- १. शब्दश्लेषः २. अर्थश्लेषश्च।

अत्र पाठ्यक्रमानुबन्धेन अनुप्रास-यमक-श्लेष-उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षा-अन्वयालङ्काराणां भेदोपभेदप्रदर्शनं विना लक्षणोदाहरणानि प्रस्तूयन्ते। तत्र-

१.अनुप्रासः- 'अनु=अनुगतः, प्र=प्रकृष्टः, आसः=न्यासः' अनुप्रासः। अर्थाद् रसभावादि-अनुगतो वर्णविन्यासः अनुप्रासः भवति। अयं शब्दालङ्कारः विद्यते।

लक्षणम्-अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।

अर्थात् स्वराणां वैषम्ये (भिन्नत्वे) सति अपि शब्दानां समानता यत्र भवति तत्रानुप्रासालङ्कारो भवति। अत्र शब्दसाम्येन वर्णानामेव समानता अभिप्रेता विद्यते। स्वरसाम्येऽपि अनुप्रासो भविष्यति। उदाहरणम्-

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गाः-
दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धतारिः।।

अत्र मृगेन्द्रस्य-मृगेन्द्रगामी, वधाय-वध्यस्य, शरं-शरण्यः, जाताभिषङ्गः नृपतिर्निषङ्गात् इत्यादिस्थलेषु शब्दसाम्याद् अनुप्रासः।

२.यमकम्- शब्दालङ्कारेषु यमकः प्रमुखालङ्कारो विद्यते। यमकशब्दस्यार्थो भवति युगलमिति अत्र स्वर-व्यञ्जनसमूहस्य युगलं निर्मितं भवति।

लक्षणम्-

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते।।

अर्थात् स्वर-व्यञ्जनसमुदायस्य तेनैव क्रमेण आवृत्तिः यमकमिति कथ्यते, यदि स समुदायः अर्थवान् भवेत् अपरः समुदायश्च भिन्नार्थकः भवेत्। अत्र आवर्त्यमान-समुदायस्य तिस्रः स्थितयो भविष्यन्ति-

१.कुत्रचिद् द्वावपि सार्थकौ भविष्यतः। २.कुत्रचिद् उभावपि निरर्थकौ भविष्यतः। ३.कुत्रचिद् एकः सार्थकः अपरश्च निरर्थको भविष्यति।

उदाहरणम्-

नवपलाश-पलाशवनं पुरः
स्फुटपराग-परागतपङ्कजम्।
मृदुल-तान्त-लतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः।।

प्रस्तुते पद्ये 'पलाश-पलाश सुरभिं-सुरभिं' च इति पदद्वयम् अपि सार्थकं विद्यते। 'पराग-पराग' इति पदद्वये

एकं सार्थकम् अपरं च निरर्थकं विद्यते। एवमेव 'लतान्त-लतान्त' इत्यत्रैकं सार्थकमन्यच्च निरर्थकं विद्यते।

३. श्लेषः- अनेकार्थपदानां प्रयोगे श्लेषनामकः अलङ्कारो भवति।

लक्षणम्- श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते। अर्थात् यत्र अनेकार्थकानि श्लिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तत्र श्लेषालङ्कारो बोधनीयः। उदाहरणम्-

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्
न पतिष्यतः करसहस्रमपि।।

अत्र विधौ (भाग्ये चन्द्रमसि च) करसहस्रम् (हस्तसहस्रं रश्मिसहस्रं च) इत्यत्र श्लेषो विद्यते।

४. उपमा- अर्थालङ्कारेषु सादृश्यगर्भालङ्काराणां मूले उपमा एव भवति। उपमायां भेदे सत्यपि साधर्म्येणाभेद एव तिष्ठति।

लक्षणम्- प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते।

अर्थात् स्फुटं सुन्दरं च साम्यम् उपमा इति कथ्यते। उपमालङ्कारस्य पूर्णतायै चतुर्णां तत्त्वानाम् आवश्यकता भवति। एते भवन्ति- १. उपमानम् २.उपमेयम् ३.साधारण-धर्मः ४.उपमावाचकः शब्दश्च। तत्र- यस्य वर्णनं क्रियते तत् उपमेयं, येन साम्यं प्रदर्श्यते तत् उपमानं, यत्साम्यं वर्ण्यते स साधारणधर्मः यैः शब्दैश्च तत्साम्यं प्रदर्श्यते ते उपमावाचकाः शब्दाः भवन्ति। यथा-हंस इव धवलो बकः। इत्यत्र हंस उपमानपदं, बक उपमेयपदं, धवलः साधारण-धर्मपदं इव च उपमावाचकं पदं विद्यते। यदा एतानि चत्वारि तत्त्वानि भवन्ति तदा पूर्णोपमा कस्यचिद् एकस्य अथवा अनेकेषाम् अभावे च लुप्तोपमा भवति।

उदाहरणम्- हंसीव कृष्ण! ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते।

अत्रोपमेयं कीर्तिः, उपमानं हंसी, उपमावाचक इव-शब्दः साधारणधर्मश्च आकाशगङ्गायाम् अवगाहनं विद्यते। चतुर्णामङ्गानां पूर्णतयाऽत्र पूर्णोपमा विद्यते। किन्तु सामान्यरूपेण तु पूर्णोपमायाः अभावे उपमानाम्नाऽपि एषोऽलङ्कारः प्रसिध्यति।

५.रूपकम्- रूपयतीति रूपकम्। उपमेयं यत्र उपमानरूपं क्रियते तत्र रूपकालङ्कारो भवति। अत्रोपमेयस्य उपमानेन सह अभेदः प्रदर्श्यते।

लक्षणम्-तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः।

अर्थाद् यत्र उपमानोपमेययोः अभेदरूपम् आरोपितं क्रियते तत्र रूपकालङ्कारो भवति।

उदाहरणम्-

संसार-विषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले।
काव्यामृत-रसास्वादः सङ्गमः सज्जनैः सह।।

अत्र संसार-उपमेये उपमान-विषवृक्षस्य काव्ये अमृतस्य च आरोपो रूपकालङ्कारतां प्राप्नोति।

विभावना-अलङ्कारः-

लक्षणम्- विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म चेत्।

अर्थात् यत्र कारणं विनापि कार्यस्य उत्पत्तिः वर्ण्यते तत्र विभावनालङ्कारो भवति।

उदाहरणम्- **पश्य लाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम्।।**

अत्र लाक्षारसानुलेपनं विनापि चरणयुगलस्य रक्तवर्णता वर्णिताऽतोऽत्र विभावनाऽलङ्कारो वर्तते।

विशेषोक्तिः-

लक्षणम्- विशेषोक्तिरनुत्पत्तिः कार्यस्य सति कारणे।

अर्थात् कारणे विद्यमानेऽपि यत्र कार्यस्य अभावः कथ्यते तत्र विशेषोक्तिनामकोऽलङ्कारो भवति।

उदाहरणम्- नमन्तमपि धीमन्तं न लङ्घयति कश्चन।। अत्र नमनरूपं कारणं वर्तते तथापि लङ्घनरूपकार्यस्य अभावः वर्णितः। अतः अत्र विशेषोक्तिनामकालङ्कारो वर्तते।

अर्थान्तरन्यासः

लक्षणम्- भवेदर्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तराभिधा।

अर्थात् अनुषक्तम्=सम्बद्धम् अर्थान्तरम्=अन्यः अर्थः तस्य अभिधा=कथनम्-मुख्यार्थसम्बद्धस्य अन्यार्थस्य कथनम् अर्थान्तरन्यासालङ्कारो भवति। सम्बद्धेन अन्यार्थेन मुख्यार्थसमर्थनम् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः इति।

उदाहरणम्- हनुमानब्धिमतरद् दुष्करं किं महात्मनाम्।

अत्र श्रीहनुमतः समुद्रतरणं मुख्यार्थो वर्तते 'महात्मनां किं दुष्करम्' इत्ययं च वाक्यार्थो मुख्यार्थेन सम्बद्धः अस्ति। इत्थं सम्बद्धेन अन्यार्थेन मुख्यार्थस्य समर्थनात् अत्र अर्थान्तरन्यासालङ्कारो वर्तते।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः-

१. 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्।' इति कथनमस्ति-

(क) मम्मटस्य (ख) विश्वनाथस्य

(ग) अप्पयदीक्षितस्य (घ) भामहस्य ( )

२. निम्नलिखितेषु शब्दालङ्कारः अस्ति-

(क) अनुप्रासः (ख) अर्थान्तरन्यासः

(ग) विभावना (घ) रूपकम् ( )

३. उभयालङ्कारः विद्यते-

(क) अनुप्रासः (ख) श्लेषः

(ग) उपमा (घ) अनन्वयः ( )

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. प्रचलितभाषायां शोभावर्धकवस्तुनः कृते कः शब्दः प्रयुज्यते?

२. आचार्यदण्डिना काव्यादर्शे अलङ्कारस्य का परिभाषा प्रदत्ता?

३. अलङ्कारपदं कथं निष्पद्यते?

४. अलङ्कारशास्त्रम् इति नामकरणं कथम्?

५. अलङ्कारशास्त्रस्य अद्यतनं नाम किं विद्यते?

६. वामनमते अलङ्कारस्य परिभाषा का विद्यते?

७. 'गोसदृशो गवयः' इत्यत्र उपमालङ्कारः किमर्थं नास्ति?

८. उत्तरवर्तिकाले कः सिद्धान्तः सर्वमान्यः अभवत्?

९. अलङ्कारशास्त्रस्य प्रथमः आचार्यः को मन्यते?

१०. भामहेन कस्य ग्रन्थस्य रचना कृता?

११. कुवलयानन्दस्य रचनाकारः कः?

१२. जयदेवस्य अलङ्कारशास्त्रीयः ग्रन्थः कः?

१३. रसगङ्गाधरस्य रचयिता कः?

१४. अलङ्कारः मुख्यतया कतिविधः? नामोल्लेखं कुरुत।

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. शब्दालङ्कारः कुत्र भवति?

२. अर्थालङ्कारः कुत्र भवति?

३. शब्दालङ्काराः के-के सन्ति?

४. अनुप्रासालङ्कारस्य लक्षणं विच्य तस्य उदाहरणम् अपि प्रदर्शयत।

५. यमकालङ्कारस्य लक्षणं लिखत।

६. यमकोदाहरणं प्रदर्शयत।

निबन्धात्मकप्रश्नाः

१. श्लेषालङ्कारं सोदाहरणं विवेचयत।

२. 'हंसीव कृष्ण! ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते।' इत्यत्र कः अलङ्कारः? तल्लक्षणमपि प्रदर्शयत।

३. 'संसार-विषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले।
काव्यामृत-रसास्वादः सङ्गमः सज्जनैः सह।।' इत्यत्र कोऽलङ्कारः? सलक्षणं विवेचयत।

४. विभावना-अलङ्कारस्य लक्षणोदाहरणे लेखनीये।

५. विशेषोक्तिरलङ्कारस्य लक्षणोदाहरणे लेख्ये।

६. हनुमानब्धिमतरद् दुष्करं किं महात्मनाम्। इत्यत्र कोऽलङ्कारः? लक्षणसहितं विवेचयत।

७. निम्नलिखित-पद्यांशेषु अलङ्कारान् परिचिनुत। तेषां लक्षणान्यपि लिखत।

(१) वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।

(२) अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम्

(३) नमन्तमपि धीमन्तं न लङ्घयति कश्चन।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. घ २. क ३. ख